

Әбділәшімұлы Д.,

Орталық Ұлттар университетінің доценті, тарих. ғ. д.,
Қытай, Пекин қ., e-mail: airu331@sina.com

ӘБІЛПЕЙІЗ СҰЛТАННЫҢ ІЛЕ ГЕНЕРАЛЫНА ЖАЗҒАН БІР ПАРША ХАТЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ МАНЖУША АУДАРМАСЫ

Мақалада қазақ уаңы – Әбілпейіз сұлтанның қайын атасы Бозүк (сүйегі ойрат) пен баласын ертіп қазақ жерінен қашқан торғауыт әйелге қатысты 1775 жылы Іле генералы Ильтұға жазған бір парша қазақша хаты мен оның манжу тіліндегі аудармасы, сондай-ақ олардың транскрипциясы мен қазіргі қазақ тіліндегі аудармалары рет-ретімен беріліп, тарихи деректану ғылымы тұрғысынан сарапталған, олардың қазақ тарихы мен мәдениеті және қазақ-ойрат қарым-қатынасын індете зерттеудегі дерекнамалық мәні мен филологиялық ерекшелігі тілге тиек етілген. Мақалада хат диахронды тұрғыдан қарастырылып, XVIII ғасырдағы қазақ әдеби тілінің тарихы архив құжаттарын, манжурша, қазақша аудармасын пайдалана отырып зерттелген. Қазақ уаңы – Әбілпейіз сұлтанның Іле генералы Ильтұға жазған бір хаттары мәдениет көрінісі ретінде сипатталып, ертедегі және қазіргі кездегі қазақтардың салт-дәстүр, әдет-ғұрпымен сабақтастырыла баяндалады. Мақаланың құрылымы мен мақсаты да осыны көздейді, сол арқылы эпистолярлық хат жанрының генезисі мен эволюциясы көрсетіліп, синкретті формалары айқындалады, классикалық сюжеттердің, уәждемелердің негізі көрсетіледі. Автор қазақтың хан ордаларында хатталған тарихи құжаттардың өзге тілдерге қалай аударылғанын сараптап, ғылыми айналымға түсіруді мақсат етеді.

Түйін сөздер: Әбілпейіз сұлтанның хаты, манжуша аудармасы, түсіндірмелер, ғылыми талдау.

Abdilashimuly D.,

Doctor of Historical Sciences, A/Professor of Minzu University of China,
China, Beijing, e-mail: airu331@sina.com

A letter of Abilpeiz Sultanto the military governor of Yili and its Manchu translation

This paper utilizes a historical-philological approach to examine one by one a letter written by Abilpeiz to the military governor of Yili in 1775 for his father-in-law Bozuk and the Oyirad woman who fled with her children, and its Manchu translation, including its Latin transcription and modern Kazakh translation. Furthermore, these documents elucidate the literary significance and linguistic characteristics of Kazakh history, language and culture and Kazakh-Oyirad relations. It was the first attempt to study letters in diachronous terms, to study the history of the Kazakh literary language of the eighteenth century using archival materials with translations into Manchurian and Kazakh languages. In the article of the letter, the Abilpeiz of the Sultan is considered as a folk culture as a whole and is studied in conjunction with the customs, rites and beliefs of both the distant ancestors of the Kazakhs and the Kazakh ethnos proper. It was this approach that determined the structure and purpose of the article, which allowed us to show the genesis and evolution of the genres of epistolary writing from the earliest, syncretic forms to full-fledged art formations, to reveal the ancient foundations of classical plots and motifs.

Key words: historical philology, Abilpeiz Sultan, Manchu translation, Kazakh studies.

Абдилашимұлы Д.,

д. ист. н., доцент Центрального университета малых наций,
Китай, г. Пекин, e-mail: airu331@sina.com

Письма Абильпеиз султана адресованные Генералу Или и его перевод на манчжурский язык

В статье представлены письма, написанные в 1775 году казахским уаном – Абильпеиз султаном генералу Или Ильту о сбежавшей из казахской земли торгоутской женщине с сыном и о свекре Бозук, перевод письма на манчжурский язык, транскрипция, перевод на казахский

язык. Все эти сведения анализированы с научной точки зрения, показаны отношения к казахской истории и культуре, казахско-ойротским связям, их историческая значимость и филологические особенности. В нем впервые предпринята попытка изучить письма в диахронном разрезе, исследовать историю казахского литературного языка XVIII века используя архивные материалы с переводами на манчжурский и казахские языки. В статье письма казахского уана – Абильтеиз султана генералу Или рассматривается как народная культура в целом и изучается в комплексе с обычаями, обрядами и верованиями как далеких предков казахов, так и собственно казахского этноса. Именно такой подход и определил структуру и задачу статьи, что позволило показать генезис и эволюцию жанров эпистолярного письма от самых ранних, синкретических форм, раскрыть древние основы классических сюжетов и мотивов.

Ключевые слова: письмо Абильтеиз султана, перевод на манчжурский язык, объяснения, научный анализ.

Кіріспе

Қазақ хан-сұлтандары, әсіресе Кіші жүз билеушілері тарапынан әр дәуірде хатталған тарихи жазба материалдардың көршілес Ресей архив қорларында сақталып келе жатқаны ертеректен белгілі (Әбілқасымов, 1988: 106). Бұған жақын жылдарда табылған Абылай, Әбілпейіз бастаған білікті хан-сұлтандардың Чиң патшалығына жазған хаттары қосылып, қазақша төл тарихи дереккөздердің санын асырып, мазмұнын байытты (Әбділәшімұлы, 2016: 258). Сондай-ақ олардың бір бөліміне қатысты ғылыми мақалалар жазылып, қалың оқырман қауыммен қауышты (Әбділәшімұлы, 2012: 57-63). Қазақ хан ордаларында хатталған мұндай тарихи құжаттардың сарапталып, ғылыми айналымға түсуі – аса қуанарлық жағдай. Алайда мұндай ізденістердің көпсандысы қазақша төл құжаттардың өз болмысына ғана арнаулы тоқталғандықтан, онда аталмыш құжаттардың басқа да қырлары, айталық, олардың көрші аймақтарға қалай жеткізілгені, хат мазмұнының өзге тілдерге қалай аударылғаны сияқты маңызды түйіндер сөз бола бермейді.

Шынтуайтқа келгенде, хат мазмұнымен қоса олардың өзге тілдердегі аудармасына қатысты жалғасты зерттеулер жасап, ғылыми ой-пікірді ортаға қою – алдағы өзекті жұмыстардың бірі болмақ. Мысалы, қазақ ханы – Уәлидің Ресей жергілікті әкімшілігіне жолдаған хаттарының орысша аудармасынан байқалғандай онда кейде сөз жамалса, кейде бір бүтін абзац түгелдей аударылмай қала береді (Әбділәшімұлы, Иманқұлова, 2018: 88-96). Бұдан Ресей тарапына жөнелтілген кейбір хаттардың атүсті қаралып, мағынасы толық аударылмай қалғанын жанамалай ұғынуға болады. Ал «шығыс құжаттары», яғни қазақ хан-сұлтандарының Чиң патшалығына жазған хаттарының өзге тілге аударылу

барысы қалай болды, кімдер аударған? Бұл мәселелер жөнінде мандымды тарихи жазба деректер сақталмаған. Дегенмен сирек те болса, жол-жөнекей кейбір мағлұматтар кездесіп қалады. Бұлардың дені шегара аймақтардағы қазақтармен жиі барыс-келіс жасасқан Іле, Тарбағатайда тұрып іс басқарған жергілікті әкімшіліктегілердің патшаға жолдаған мәлімдемелерінде ұшырайды. Мысалы, Тарбағатай амбанының жазған бір жолғы мәлімдемесінде қазақ елшілері ала келген хатты аударатын адам болмағандықтан, Іле генералына адам жіберіп аудартып, мазмұнынан хабар тапқаны айтылады. Содан да болар, қазақ хан-сұлтандарының Чиң патшалығына жазған кейбір хаттары манжушаға аударылмаған күйінде архивке түсіп, бүгінге жеткен. Ескере кететін бір жайт – Ресей жаққа жолданған хаттардай емес, «шығыс құжаттарының» кімдер тарапынан, қалай аударылғанына қатысты мәлімет жоқтың қасы. Солай бола тұра мұндай манжуша аудармалар түпнұсқаның жалпы болмысын танып-білуде, кейбір күңгірт ұғымдардың мәнін ашуда маңызы зор тарихи материалдар болып есептеледі.

Эксперимент

Мақаламызда Әбілмәмбеттің екінші ұлы – Әбілпейіз сұлтанның қартайған атасы мен баласын ертіп қазақ жерінен қашқан торғауыт әйелге қатысты 1775 жылы Іле генералы – Илытұға жазған бір парша қазақша хаты мен манжу тіліндегі аудармасына ғылыми талдау жасап, тарихи деректану тұрғысынан қазақ тарихы мен мәдениеті, қазақ-ойрат қарым-қатынасын зерттеудегі маңызы мен филологиялық ерекшеліктерін сараптамақпыз. Хаттың көшірмесі мен транскрипциясы «Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар» атты кітабымызда берілген (Әбділәшімұлы,

2016: 127-129). Бұл арада ішінара өзгертулер мен толықтырулар жасалды.

Хаттың түпнұсқасы

Көшірмесі:

(۱) ايله نى پله دورغان جانكحوك (۲) امبونلارغه ابوالفيض وانكدين (۳) دعاء سلام ديكچ سوز بو كيم قويان يلى (۴) سز جوجك دا ايدينيكز سيزكه معلوم (۵) قيبلىق بر قرى اتام بار ايدي قريديم ايدي (۶) قالماق يورتيغه باريب اوزز نكيم برله (۷) اولسام ديب جوجك كه باريب ايدي او (۸) لكونجه اسپراب تورسون ديب بر كجيكنه بلا (۹) برله بر خاتون سيزدين يارليغ سوراب او (۱۰) لكونجه آبي نيك <ار. اب> قاشيدا تورسون ديب التيب (۱۱) قيوب ايديك آبي اولكاندين سونكرا (۱۲) اوز كونكلى برله قايتار ديب ايدي نيكز ايدي (۱۳) ايشتوك قاينوق غولجه غه بريب دور (۱۴) ايدي اوز كونكلى برلان كلدى يا يارليغ (۱۵) برله كلدى قويان بليدا كلكاندا قيتارو (۱۶) ر[ور]من ديب يارليغ ينيكز بار ايدي اولكونجه (۱۷) باي نى اسپراب تورسون اولكاندين (۱۸) سونكرا قيتارورمن ديب يارليغ نيكز (۱۹) بار ايدي اكر ابرسانيكز بلالرينكز ثواب (۲۰) بولور ايدي بابوق منكا يولووقالي (۲۱) كلكان ايكن شونيك اراسيدا بر تورغوت خاتونى (۲۲) بر كجيكنه بلاپى نى اليب كتيب دور بلار اوز كونكلى (۲۳) برله كتكائى يوق ينه بر قزاق ضعيف اعريغ (۲۴) ايكن بوروت قاشيدا بر دروكر غه اعريغ نى قراتقالى (۲۵) قويسه بوروت اليب كتيب دور بو ضعيف نيك سو (۲۶) ياكى قزاق ايكن كه برى قزاق يورتيغه معلوم مونداغ لار (۲۷) سيزنيك ياقه بارسه معلوم قيلماپسه بولمايدور
[مهر] ابوالفيض بهادر سلطان

Транскрипциясы:

(1) Ilāni bilā durğan janjuŋ, (2) ambunlarğa Abū al-Fayz waŋdin (3) du‘ā’-yi salām. degāč sōz bu kim, qoyan yīli (4) siz Čawčakda ediŋiz. Sizgā ma‘lūm (5) qīlip bir qarī atam bar edi, qarīdim, emdi (6) qalmaq yurtiğa barip öz zaŋim birlä (7) ölsām dep Čawčakka barip edi. Ö- (8) Iğönčä asirap tursun dep bir kičikenä bala (9) birlä bir ħātūn sizdin yarliq surap, ö- (10) Iğönčä abiniŋ [sic.<abū] qašida tursun dep ilätip (11) qoyup edük. Abi ölgändin soŋra (12) öz köñli birlä qaytar dep ediŋiz, emdi (13) eštü[dü]k, Qaynuq, Ğuljağa barip dur, (14) emdi öz köñli birlän keldi, ya yarliq (15) birlä keldi. Qoyan yīlida kelgändä qaytaru- (16) rmīn dep yarliğıŋiz bar edi, ölgönčä (17) bayini asirap tursun, ölgändin (18) soŋra qaytarurmin dep yarliğıŋiz (19) bar edi. Agar ibärsäŋiz, balalarıŋiz[ğa] şawāb (20) bolur edi. Babuq maŋa yoluqqalı (21) kelgän ekän, šoniŋ arasida bir torğut ħātūni (22) bir kičikenä balasini alip ketip dur, bala öz köñli (23) birlä ketkani yoq. Yenä bir qazaq za‘if ağıriğ (24) ekän, Burut qašında bir dārūgarğa ağıriğni qaratqalı (25) qoysa, Burut alip ketip dur. Bu za‘ifniŋ sü- (26) yägi qazaq ekänigäberi qazaq yurtiğa ma‘lūm, mundağlar (27) sizniŋ yaq[qla] barsa, ma‘lūm qılmasa bolmaydur.

[muhr] Abū al-Fayz Bahādur Sultān

Қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы:

Ілені билеп тұрған генерал, амбандарға Әбілпейіз уаңнан дұғай сәлем. Демекшім мынау: Қоян жылы сіз Шәуешекте едіңіз, бір кәрі атамның барлығын сізге мәлімдеген едім. «Қартайдым, енді қалмақ жұртына барып, өз дәстүріммен бақилық болсам», – деп Шәуешекке барып еді. «Өлгенше асырап тұрсын», – деп бір кішкене бала мен бір әйелді сіздің рұқсатыңызбен қарияның жанына апарып орналастырып едік. «Қария қайтыс болған соң өз қалауы бойынша қайтар», – деп едіңіз. Енді естісек, (олар) Қайнүк-Құлжаға барыпты, (бізше, олар) өз еркімен немесе жарлықпен барды. Қоян жылында келгенде «қайтарармын» деген жарлығыңыз бар еді, «өлгенше байды асырап тұрсын, өлген соң қайтарармын», – деп едіңіз. Егер қайтарсаңыз, (біз) балаларыңызға сауабы тиер еді. Бабық маған жолыққалы келген екен, соның арасында бір торғауыт әйел бір кішкене баласын алып кетіпті, бала өз қалауымен кетпеген. Тағы бір қазақ зағип науқас екен, Бұрттың қасындағы бір дәрігерге ауруын қаратып кетсе, Бұрт алып кетіпті, бұл зағиптың сүйегі қазақ екені бергі қазақ жұртына мәлім. Мұндайлар сіздің жаққа барса, айтпаса болмайды.

[Мөр] Әбілпейіз баһадүр сұлтан

Жоғарыдағы құжат мазмұнынан байқағанымыздай, онда төмендегідей 3 үлкен мәселе хатқа арқау болған: біріншісі – қазақ уаңы – Әбілпейіздің атасы: «қартайдым, енді қалмақ жұртына барып, өз салтым бойынша бақиға аттансам», – деп Шәуешекке баруы әрі оны асырап тұруға жіберген бір әйел мен бір баланы қазақ жағына қайтару туралы өтініш беруі; екіншісі – бір торғауыт әйелдің баласын алып қазақ жерінен қашуы; үшіншісі – дәрігерге қаратқалы қойған қазақ зағипты Бұрттың алып кетуі. Бұл хатта қазақтар тарапынан тартуға ұсынған арғымақтар мен хат жазылған уақыт арнаулы жазылмағанымен, осымен бірге жолданған Әбілпейіздің тағы бір хатында тартуға берілген аттардың саны, хат жазылған уақыт нақты көрсетілген (Әбділәшімұлы, 2016: 130). Екі хаттың бір жолда жазылғанын ескерсек, біз талдап отырған хаттың жазылған уақытын да тұрақтандыруға болады. Манжуша мәлімдемеге негізделсек, Әбілпейіз уаң осы жолы жазған хаттарын Іле генералына табыстап келу үшін кіші ұлы – Бопыны елші сайлап аттандырады.

Ендеше, хатта айтылған уақиғалар қалай туындады, осындағы Әбілпейіз уаңның «бір

кәрі атам бар еді» дегендегі атасы, сірә, кім? Өкінішке қарай, мұндай көкейтесті сұрақтардың жауабы жоғарыдағы Әбілпейіз уаңның хатынан түгелдей табыла бермейді. Алайда осы хаттың манжуша аудармасы және онымен бірге патшаға жолданған манжу тіліндегі мәлімдемелерде аталмыш сұрақтардың шешіміне барабар тың деректер хатталған. Яғни бұл туралы толығырақ мәлімет Іле генералы – Илытұның Әбілпейіздің хатын табыстап алған соң патшаға жолдаған манжуша мәлімдемесі мен Әбілпейізге жазған жауап хатынан кездеседі. Төменде алдымен хаттың манжуша аудармасын факсимилесіне сай транскрипциялап, онан соң қазіргі қазақ тіліне қайталай аударып бердік. Хаттың манжуша аударма нұсқасы бұрын да жарық көрген (Әбділәшімұлы, 2010: 26-31).

Хаттың манжуша аудармасы

Транскрипциясы:

(1) ili i jergi babe uherileme kadalara (2) jiyanggiyūn, ambasa de, abulbis wang (3) elhe be baima afabuha bithe, gūlmahūn (4) aniya de wesihun beye cuhucu de (5) bisire fonde, wesihun beye de (6) donjibufi emu sakda ūlet bi, (7) se sakda, te ūlet nukte de (8) genefi, cenī doroi wajiki sembi (9) seme cuhucu de genefi, ergen (10) bisire epsihe eršere jalin emu (11) ajige jui, emu hehe bufi, afabure be (12) dacilafi, sakda i erse bisire epsihe (13) eršekini seme donjibufi, tebuhe, ere (14) sakda wajiha amala, cenī gūninde (15) amasi marici seci unggikeni (16) sehe bihe, te donjici, hailuk, (17) gūlja de genehe, cenī cihai (18) geneheo, afabuha be dahame geneheo, (19) gūlmahūn aniya genere de (20) amasi unggire babe afabuha bihe, (21) wajire unde oci taka tebukini, (22) wajiha oci amasi unggire babe (23) afabureo, tuttu unggici be labdu urgunjemi, (24) babak minde acajifi, amasi marire de (25) emu turgūt hehe, emu haha (26) jui be gaifi gamaha, ere jui (27) cihangga generengge waka, geli emu hasak (28) hehe nimefi burut booi emci de (29) dasabume genehe manggi, burut de gamabuhabi (30) ere hehe hasak i giranggi, ere (31) jergi gisun suwende donjiburakū oci, (32) ojarahū,

Қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы:

Іле қатарлы жерлерді билеп тұрған генерал, амбандардың есендігін сұрай жазған Әбілпейіз уаңның хаты. Қоян жылы сіз Шәуешекте едіңіз, сізге айтқан едім, бір кәрі ойрат бар еді, «қартайдым, енді ойрат жеріне барып, солардың салты бойынша өлсем», – деп Шәуешекке барған еді, өлгенше жанында болсын деп бір кішкене бала мен бір әйелді сіздің рұқсатыңызбен

қария бақилық болғанша қарап тұрсын деп қойған едік. «Бұл қария өлген соң оларды өз қалаулары бойынша кері қайтарамын», – деген едіңіз. Енді естісек, Қайнұк, Құлжаға барыпты, өз еркілерімен барды ма, әлде бұйрыққа бағынды ма? Бұл жағы белгісіз. «Қоян жылы келгенде қайтарармыз», – деген уәдеңіз бар еді, «өлгенше уақытша қарай тұрсын, өлген соң қайтарармын», – деген едіңіз, қайтарсаңыз, біз көп қуанар едік. Бабық маған жолыққалы келіп, қайтарында бір торғауыт әйел бір ұл баласын ертіп қашыпты, бұл бала өз еркімен кеткен жоқ. Тағы бір қазақ әйел ауру екен, Бұрт жанындағы дәрігерге қаратқалы қойып кетсе, Бұрт алып кетіпті. Бұл әйелдің сүйегі –қазақ, мұндай сөздерді сіздерге айтпаса болмайды.

Жоғарыдағы хаттың аудармасынан көргеніміздей ол түпнұсқаның негізгі мағынасынан тым алшақтап кетпеген. Дегенмен қазақ, манжу тілдері ұқсамаған тілдер тобына жататындықтан, ойды бейнелеп жеткізуде, сөз саптауда өзіне тән ерекшеліктер байқалады. Тіпті жаңылыс аударылған тұстары да жоқ емес. Төменде осындай мәселелер қарастырылумен қатар манжуша мәлімдеме мазмұндарынан пайдаланып, жоғарыдағы сауалдарға жауап іздемекпіз.

Түсіндірмелер

1) *abulbis wang*: түпнұсқадағы «ابوالفیض وانک» (Abū al-Fayz waŋ)-ның манжушадағы дыбыстық баламасы. Әбілпейіз уаң (王 Wang) – XVIII ғасырдың соңғы жартысында Қазақ хандығының саяси өміріне белсенді араласып, жүйеден оның шығыс бөліктеріне билік жүргізген елеулі ел көсемі, әйгілі қолбасы. Бұған қатысты зерттеулер «Тарихи мәтіндердің лингвопрагматикалық сипаты» атты мақаламызда берілгендіктен бұл арада қайталамадық (Әбділәшімұлы, Иманқұлова, 2018: 89). Ол 1783 жылы 2 тамыз жұма күні өзінің орда тіккен мекені –Шыңғыс жерінде бес таулік бойы ауырып жатып, дүние салады. Ал тарихи жазба деректердің тапшылығы салдарынан оның қай жылы туғанын дөп басу айтуға қазірше дәрменсізбіз (Әбділәшімұлы, Иманқұлова, 2018: 95).

Ескерте кетер бір жайт – Әбілпейіз уаң бұл жолы кіші ұлы – Бопыны бас елші етіп жіберген. Бопы гүң – Әбілпейіз уаңның бел баласы, Кіші жүз ханы Нұрәлінің қызы – Ханым патшадан (Нұрәлінің бәйбішесі) туған. Өз заманында беделді сұлтандардың бірі есебінде найманның бір бұтағы – Қаракерейден тарайтын Сыбан руын билеген. «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақша мұрағат құжаттары туралы тарихи деректе-

мелік зерттеуде» ол Әбілпейіздің 3-баласы ретінде хатқа түскен (Әбділәшімұлы, 2010: 238).

1789 жылы шеғара өңірлердегі мал ұрыларын құрықтауда сіңірген еңбегі ескеріліп, Чиң патшалығы оған «гүң» атағын қайрандап, қос көзді ұтағат қадаттырған (Соң Юнь, 1965: 10).

Алдыңғы зерттеулерде оның туған-қайтыс болған жылдары жөнінде мандымды дереккөз кездеспейді, тек Құрбанғали Халидидың еңбегінде ғана оның мөлшермен неше жаста қайтыс болғаны туралы болжам айтылады. Яғни «Тауарих хамсада» оның Әбілпейіздің үлкен әйелі – Ханым патшадан (Бөкей ханның емшек-тесі) туып, кіндігінен 11 ұл тарағаны (бір әйелінен 10 ұл, енді бір әйелінен 1 ұл) әрі ұзақ ғұмыр кешіп, 100-ге таяп қайтыс болғаны жазылады. Сондай-ақ Бопы өлген соң бала-шағалары, дос-жарандары жылдығында үлкен ас беріп, ат шаптырғаны, бұл тойдың 1848-1849жылдары өткені айтылады (Құрбанғали, 1910: 356). Ал оның қай жылы туғаны жөнде бұрын ешбір дереккөз байқалмаған, осы жолғы Илытұның мәлімдемесінде оған жауап болатын нақты мазмұн хатталған. Онда былай делінеді:

Манжуша: ...aha, bopu be acafi, bopu, aha i saimbe fonjifi, ini ama abulbis imbe cohome takūrafi aha de takabume, elhe be fonjime jihe, seme alambi, aha, bopu i se be fonjici, ere aniya juwan duin se, hono giltukan i banjihabi, inde kemuni ai baita bio seme fonjici, bopo, umai gūwa baita akū, jiyanggiyūn de elhe be baireildun de alibure juwe afaha hoise hergen i bithe be gajihā seme juwe afaha hoise hergen i bithe be alibuha,...

Қазақша аудармасы: ...құлыңыз, мен, Бопыға жолығып едім, ол құлыңыздың хал-жағдайын сұрады. Әкесі Әбілпейіз оны құлыңызбен танысып, есен-саулығымды біліп келуге жібергендігін айтты. Құлыңыз, мен, Бопының жасын сұрап едім, ол: «Биыл 14 жасқа шықтым, бозбаламын», – деп жауап қатты. «Басқа қандай шаруаларың бар», – деп сұрап едік, Бопы: «Басқа ешқандай бүйімтайымыз жоқ, Генералдың есендігін сұрай ала келген екі парша мұсылманша хатымыз бар еді», – деп, ол хаттарды тапсырды (Илытұ, 2012: 124).

Жоғарыдағы манжуша мәлімдемеден байқағанымыздай, Іле генералы– Илытұның сұрағына жауап берген Бопы өзінің осы жылы (1775) 14 жасқа шыққанын айтады. Егер осы санды мәлімет бойынша есептесек, 1775-14=1761, яғни Бопы 1761 жылы туған болады. Ал «Тауарих хамсада» Бопының 100-ге таяп өмірден озғаны, 1848 жылы жылдығына қарсы алыс-жақынға

сауын айтып, ас беріп, бәйге оздырғаны жазылған. Егер жылдығы 1848-1849 жылдары өтсе, онда Бопы бұдан бір жыл бұрын 1847-1848 жылдары қайтыс болған болады. Осыған сәйкес Бопының туған-қайтыс болған уақытын есептеп шығуға болады: 1847/1848-1761=86/87, яғни Бопы 1761 жылы туып, мөлшермен 86-87 жасында 1847-1848 жылдары қайтыс болған.

2) *gūlmahūnaniya*: түпнұсқадағы «قويان يىلى» (*qoyan yili*) сөзінің манжушадағы аудармасы, қазақша жыл аты. Қазақтың жыл қайыру есебі бойынша, мұнда айтылған «қоян жылы» 1771 жылға тура келеді.

3) *cuhucu*: жер аты, қазақша хатта «جوجك» (*Çawçak*) тұлғасында жазылған. Чиң патшалығы тұсында Тарбағатай амбаны билік жүргізген жамбыл осы арада орналасқан.

4) *emu sakda ület bi*: хаттағы «برى قارى اتام بار ايدى» (*bir qarī atam bar edi*) деген сөйлемнің манжуша аудармасы. Алайда түпнұсқамен салыстырғанда аудармада ішінара ауытқулар бар, мысалы, манжуша аудармада «*ület*» (ойрат) сөзі қосылған. Егер манжуша сөйлемді қазақшаға қайталай аударсақ «бір ойрат қаря бар еді» болып шығады да сөйлемнің әуелгі мағынасы көмескіленеді. Шынмәнінде бұндағы «*sakda ület*» Илытұның патшаға жолдаған мәлімдемесіне негізделсек, Әбілпейіз уаңның қайын атасы болады, аты-жөні де нақты хатқа түскен. Онда былай жазылған:

Манжуша: ...gūsin jakūci aniya de abulbis i baci, burut be takūrafi emu sakda ület bots'uk be gaifi tarbahatai de aha be acaha, ere sakda ület bots'uk be, abulbis i amha, jolci i goro mafa, se sakdafi, cihanggai ület nukte de ceni doroi wajiki sembi,...

Қазақша аудармасы: ...Әбілпейіз Бұртты жіберіп, ойрат қария – Бозүкті Тарбағатайға ертіп келіп, менімен кезіктірген. Бұл ойрат қария аты – Бозүк, Әбілпейіздің қайын атасы, Жолшының нағашы атасы, «қартайдым, өз еркіммен ойраттардың арасына барып, өз салтыммен өлсем», – деп еді... (Илытұ, 2012: 267-268).

Жоғарыдағы мысалдан байқағанымыздай, мұндағы «ойрат қария» қазақ уаңы–Әбілпейіздің қайын атасы, есімі де «Бозүк» деп анық хатталған. Алдыңғы зерттеулерімізде Әбілпейіз уаң және оның бала-шағасы туралы тарихи деректер мен мақала-еңбектерге сүйене отырып ғылыми тұжырым жасаған болатынбыз: Нүрәлі ханның қызы – Ханым патша, қалмақ қызы – Шаған ханым, қарақалпақ қызы – Өзбике ханым

және қырғыз манабының қызы – Тұмар ханым. Сондай-ақ Әбілпейіздің қай жарынан кімдер туғанын және олардың аты-жөнін деп басып айта аламыз. Яғни 1-әйелі – Ханым патшадан Бопы мен Қадай, 2-әйелі – Шаған ханымнан Ханқожа мен Жошы, 3-әйелі –Өзбикеден Ағадай, 4-әйелі – Тұмар ханымнан Көгедай, Сәмен, Жабағылар туған (Әбділәшімұлы, Иманқұлова, 2018: 92). Осындағы Әбілпейіздің бір әйелінің «қалмақ қызы» екенін жоғарыдағы Илытұның мәлімдемесі тіпті дәлелдей түседі. Яғни «Шаған ханымның» тегі – ойрат, Бозүктің қызы екені анықталып отыр. Ол – әсілі, Барақ сұлтанның жесірі, Барақ қайтыс болған соң Әбілпейіз оны әменгерлік жолмен алған, соңынан Жошы туған. Сондықтан болар, Илытұ патшаға жазған мәлімдемесінде арнайы «ойрат қарияны Жошының нағашы атасы» деп атап көрсеткен. Түпнұсқада бұл ойрат қария бірде «قری» (qarī), бірде «أبی» (abī), ал бірде «بای» (bay) болып хатталғанына қарағанда, ол ауызша шежіре-деректерде айтылғандай, «қалмақ ханы» емес, мал-жанды, бай-қуатты, ел арасында беделді адам болса керек. Ол қазақ арасында туып өсті ме әлде кейін қоныс аударып келді ме? Бұл жағы қазірше беймәлім. Дегенмен мынаны дәріптей кеткен жөн: аталмыш қарияның қартайған шағында өз еліне қайта көшкеніне қарағанда, ол Чиң патшалығының жоңғарларды тыныштандыру кезінде бас сауғалап, қазақ арасына қоныс аударған ойраттың бай, беделді адамдарының бірі болуы мүмкін.

5) *ület nukte*: бұл тіркес–түпнұсқадағы «قالماق «يورتي» (*qalmaq yurti*)-ның манжушадағы аудармасы. Мұндағы «*ület*»-тың қазақшадағы баламасы – «ойрат», алайда Орталық Азия, қазақ даласында бұрыннан қалыптасқан айтылым дағдысына сәйкес әуелгі хатта «қалмақ» түрінде жазылған.

6) *emu ajige jui, emu hehe*: бұлар–түпнұсқадағы «بر كچيكنه بلا برله بر خاتون» (*bir kičikenä bala birlä bir ħätün*) тіркестерінің манжуша баламасы. Әбілпейіз уаңның қайын атасы–Бозүкті асырап тұруға барған бала мен әйел. Олардың тегі, аты-жөні анық хатталмаған.

7) *hailuk, gūlja*: жер аттары, түпнұсқадағы «قايئوق» (*Qaynuq*), «غولجه» (*Gulja*) сөздерінің манжушадағы дыбыстық аудармасы. Бір қызығы–патшаға жіберілген мәлімдеме мен Әбілпейізге жіберілген манжуша хаттағы «Қайнүк» атауының жазылуында парық бар, мәлімдемеде «*hailuk*» делінсе, ал Әбілпейізге жазған хатта

«*hainuk*» болып хатталған. Мұндағы «*n*» -ның «*l*» -ға ауысып жазылуы мәлімдемені патша ордасында қайта көшіру барысында кеткен ағаттық болуы ықтимал. Әбілпейіздің хатында екеуі шендестіріліп, қос сөз ретінде хатталған. Шын мәнінде, екеуі-екі жердің аты, алдыңғысы Іле өзенінің оң жағалауына салынған Қайнүк бұтханасы (银顶寺) орналасқан жерді меңзесе, соңғысы Іле өзенінің сол жағалауындағы Құлжа бұтханасы (金顶寺) орналасқан жерді көрсетеді.

8) *gūlmahūn aniya genere de*: хаттағы «قويان «يليدا كلكاندا» (*Qoyan yilida kelgändä*) деген сөйлем манжушаға осылай аударылған. Егер мұны қазақшаға қайтадай аударсақ, «қоян жылы келгенде» болып аударылады да хаттың ой желісі, логикалық жүйесімен тығыз қабысып кетпейді. Оның үстіне манжушадағы «*genere de*» тіркесі алда болатын іс-қимылды білдіретіндіктен, «алдағы қоян жылы келгенде» деген ұғымды үстейді. Мәтіндегі ойдың логикалық құрылымынан қарағанда, «*Qoyan yilida kelgändä*» сөйлемі «қоян жылында келгенде» болып аударылғаны жөн сияқты. Өйткені бұл арада «қоян жылында келгенде (барғанда) адамдарыңды қайтарармын деп айтқан едіңіз» деген мағынаны жеткізіп отыр. Хаттың манжуша аудармасында сақталған мұндай кінәрат түпнұсқа мазмұнын толық түсінбеуден туындаған болуы ықтимал.

9) *tuttu unggici be labdu urgunjemi*: хаттағы «اگر ابرسانیکز بلالرينکز ثواب بولور ايدي» (*Agar ibärsäniz, balalariniz[ga] şawāb bolur edi*) сөйлемнің манжуша аудармасы. Қазақшаға қайталай аударсақ, «егер қайтарсаңыз, біз айрықша қуанар едік» болып шығады да түпнұсқадағы «егер жіберсеңіз, балаларыңызға сауап болар еді» деген әуелгі сөйлеммен салыстырғанда мағыналық айырмашылық туындайды. Бізше түпнұсқасындағы бастапқы мәні «егер қайтарсаңыздар, біз – балаларыңызға сауап болар немесе сауабы тиер еді» дегені. Мұндағы «сауап» сөзі қазақшаға арабшадағы «ثواب» (*şawāb*) көп мағыналы сөзінен ертеде ауысқан, оның бір мағынасы – игілікті, жақсы іс үшін тиетін шапағат. Қазыргі қазақ тілінде «сауабын алды», «сауабына қалды», «сауап болды», «сауап жинады», «сауап тапты», «сауабы тиді» қатарлы түрлі сөз тіркестерінде жұмсалады. Осындағы «сауап болды» тіркесінің бір мағынасы «Алла тағаланың шапағаты тиді, сыйына, рақметіне бөленді» дегенді білдіреді (Қазақ сөздігі, 2013: 589).

10) *babuk*: қазақ ақалақшысы, осы жолғы елшілер тобында болған. Әбілпейіз уаң баласы–

Бопыны бас елші салауатымен Ілеге жіберсе де, бұл жылы Бопы 14 жастағы бозбала болғандықтан, мәлімдемеде елшілерді Төбет бастап келгені айтылады. Бұл туралы мәлімдемеде:

Манжуша: ...hasak i hiya burut, ahalakci tubet, duleke aniya tarbahatai de genehe ildun de, kinggui i baci suje bithe be suwaliyame tubet de bufi gamabuha, ne tubet, bopu be dahalame jihe ofi, aha abulbis damu suje be alime gaiha, bithe be alime gaihakū turgun be, uthai tubet de fonjici,...

Қазақша аудармасы: ...қазақ хия (侍衛) Бұрт, ақалақшы Төбет Тарбағатайға барғанынан пайдаланып, Қиңгүй екі парша хатты Төбеттен беріп жіберіпті. Қазір Төбет Бопыны бастап келгендіктен, құлыңыз жалма-жан одан Әбілпейіздің торғынды ғана тапсырып алып, хатты алмаған себебін сұрап едім... (Илытұ, 2012: 266).

Бұдан Төбеттің қазақ уаңы – Әбілпейіздің ақалақшысы екенін, оның бұл жолғы елшілер тобын бастап Ілеге барғанын анық ұғына аламыз.

11) *emu turgūt hehe, emu haha jui be gaifi gamaha*: бұл сөйлем–түпнұсқадағы «بر تورغوت دور خاتونی بر کجیکنه بلاپی نی الیب کتیب دور هاتونی bir torğut ħātūnī bir kičikenä balasini alip ketip dur» деген сөйлемнің манжуша аудармасы, алайда онда түпнұсқада жоқ «haha» (ер, ұл) сөзі қосылып аударылған.

12) *geli emu hasak hehe nimefi burut booi emci de dasabume genehe manggi*: бұл сөйлем–хаттағы «ينه بر قزاق ضعيف اريغ ايکن بوروت قاشيندا بر «دروکرغه اريغ نی قراتقالی قويسه بوروت الیب کتیب دور (yenä bir qazaq za'if ariğ ekän, Burut qašinda bir dārūgarğa ariğni qarataqalı qoysa, Burut alip ketip dur)» деген сөйлемнің манжуша аудармасы. Бізше екеуін салыстырып, аудармадағы кейбір дұдамал тұстарын айқындап көрсетуге болады. Мысалы, түпнұсқадағы «قزاق ضعيف» тіркесі манжушада «hasak hehe» (қазақ әйел) түрінде аударылған. Шын мәнінде, мұндағы «қазақ әйел» тіркесі түпнұсқадағының толық аудармасы болуы екіталай. Өйткені араб тілінен ауысқан «ضعيف» сөзі қазақ тілінде екі түрлі дыбыстық формада кездеседі: оның бірі – «зайып» сөзі де, енді бірі – «зағип» сөзі. Егер алдыңғы тұлғада келсе, «ер адамның таңдап алған жарын, қосағын» білдіреді; ал соңғы тұлғада кездесе, «кемтар», «мүгедек», «мүсәпір», «кедей-кепшік» мағыналарын үстейді. Ескере кетер бір жайт, осындағы «зайып» сөзі қазақ тілінде әдетте «зайыбы», «ерлі-зайыпты» сынды тұлғаларында жиі қолданылады. Сондықтан бізше «قزاق ضعيف» тіркесі «қазақ зайыбынан (әйел)»

гөрі «қазақ зағип» тұлғасында аударылғаны жөн секілді.

Ал жоғары манжуша сөйлемдегі «burut booi emci de» тіркесін қазақшаға қайталай аударсақ, «Бұрттың үйіндегі емшіге» болып аударылады. Алайда бұл тіркес түпнұсқада «بوروت قاشيندا بر «دروکرغه» (Burut qašinda bir dārūgarğa) тұлғасында хатталған да қазіргі қазақ тіліне аударсақ, «Бұрт қасында бір дәрігерге» болып шығады. Манжушасында «قاشيندا» сөзін «отбасы», «үй» мағынасында қолданылатын «boo» сөзімен аударған да түпнұсқадағы «بر» сөзі аударылмай қалған. Мұндағы «emci» сөзі қазақ тілінде де бар бола тұра, хаттың түпнұсқасында парсы тіліндегі «دروکر» (dārūgar) сөзімен алған. Мұнан «дәрігер» сөзі ертерек қазақ тіліне қабылданғанын байқауға болады.

13) *ere hehe hasak i giranggi, ere jergi gisun suwende donjiburakū oci, ojarahū*: бұл сөйлем–түпнұсқадағы «بو ضعيف نيک سو ياکي قزاق ايکن که بری قزاق يورتيغه معلوم مونداغ لار سيز نيک ياقه بارسه معلوم قزاق يورتيغه معلوم مونداغ لار سيز نيک ياقه بارسه معلوم قيلماسه بولمايدور (bu za'ifniñ süyägi qazaq ekänigä beri qazaq yurtiğa ma'lüm, mundağlar sizniñ yaq[qa] barsa, ma'lüm qilmasa bolmaydur)» деген манжуша аудармасы. Алайда аудармада ішінара ағаттықтарға жол берілген. Мысалы, бұл арада да «ضعيف» сөзін «әйел» деп ұғынып, «hehe» сөзімен баламалаған. Бұдан сырт «بري قزاق يورتيغه معلوم مونداغ لار سيز نيک ياقه بارسه معلوم قيلماسه بولمايدور» (бар қазақ жұртына мәлім, мұндайлар сіздің жаққа барса мәлімдемесе болмайды) сөйлемі манжуша аудармасында жай ғана «мұндай сөздерді сіздерге айтпаса болмайды» деп алынған да түпнұсқадағы айтпақшы ой толық жеткізілмеген.

Нәтиже мен талқы

Сонымен, жоғарыдағыдай ескі қазақ жазба тілінде жазылған хаттың түпнұсқасы мен оның манжу тіліндегі аудармасына ғылыми талдау жасау арқылы алдыңғысының тілі жеңіл, түсінуге оңай екендігін, грамматикалық тұрғыдан да қазіргі қазақ тілімен сабақтасып жатқандығын анық аңғара аламыз. Сонымен бірге лексикалық қоры жағынан қоғамдық қарым-қатынас, тұрмыс, ел-жұрт атаулары, кісі, жер-су атаулары кездесіп отырады. Бұлар өз кезегінде қазақ жазба тілінің сөздік қорын байытып қана қоймай, оның үстіне қазақтар қоныстанған өңірлердегі географиялық атау-терминдердің сыр-сипатын ашудааса құнды тарихи материалдар болып саналады. Ал соңғысынан түпнұсқа мазмұны-

ның манжушаға қалай аударылғанын қазақша нұсқасымен салыстыру арқылы анық байқауға болады. Сондай-ақ бір бөлім қазақ сұлтан-дырының туған, қайтыс болған жылдарын қосымша дереккөздер арқылы анықтай аламыз. Міне, бұлар мақаланың «түсіндірме» бөлімінде едәуір ыждағаттықпен зерттелді.

Қорытынды

Жинақтап айтқанда, мақалада ойымыздың негізгі арқауы болған бұл құжаттар (қазақша, манжуша), бір жағынан, Чиң патшалығы мен

Қазақ хандығы арасында қалыптасқан түрлі қарым-қатынастың жай-жапсарын жете түсіну үшін мазмұндық жақтан тың мәліметтер берсе, енді бір жағынан, сол тұстағы қазақ-ойрат қатынасына байланысты да жаңа дереккөздермен байытады. Мұның ішінде қазақша хат нұсқасы біздің тарихи деректану, ескі қазақ жазба тілі сияқты қазақтанудағы соны тақырыптарды індете зерттеуімізде пайдалануға болатын тарихи жазба материал екені даусыз. Сонымен қатар сол тұстағы қазақша құжаттардың манжу тіліне қалай аударылғанды жөнінде тікелей мағлұмат алуға болады.

Әдебиеттер

- Әбілкасымов Б. X V III-X IX ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің жазба нұсқалары. – Алматы: Ғылым, 1988. – 106-б.
- Әбділәшімұлы Д. Жұңго бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар. – Алматы, 2016. – 258-б.
- Әбділәшімұлы Д. Қадай тайжының өліміне байланысты Жұңго архивтерінен табылған бір парша хат және оның тілі // Қазақ тіл білімі: жаңа ғылыми парадигмалар мен оқытудың инновациялық технологиялары. Мақалалар жинағы. – Алматы: Арыс, 2012. – 57-63-б.
- Әбділәшімұлы Д., Иманқұлова С.М. Тарихи мәтіндердің лингвопрагматикалық сипаты // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2018. – №3 (171). – 88-96-б.
- Әбділәшімұлы Д. Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар. – Пекин: Ұлттар, 2016. – 278 б.
- Әбділәшімұлы Д. Қазақ уаңы – Ханқожаның Іле генералына жазған өтініш хатынан бір нұсқа // Шинжиан қоғамдық ғылымы. – 2010. – №3. – 26-31-б.
- Әбділәшімұлы Д. X V III-X IX ғасырлардағы қазақша мұрағат құжаттары туралы тарихи деректемелік зерттеу. - Киото, 2010. – 238-б.
- 松筠 (修) 《钦定新疆图志》 (二), 哈萨克世次表条, 台北: 文海出版社, 1965.
- Құрбанғали Халиди Тауарих-и хамса-и шарки. – Қазан: Өрнек баспасы, 1910. – 356-б.
- 中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》 (第 124 册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012.
- Қазақ сөздігі. – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 б.

References

- Abdilashimuly D. (2016). Zhungo birinshi tarihi muragatynda saktalran kazaksha kuzhattar. [Research on kazakh documents in the first historical archivesof China]. Almaty, 258-b. (In Kazakh)
- Abdilashimuly D. (2016). Kadaj tajzhynyn olimine bajlanysty Zhungo arhivterinen tabylgan bir parsha hat zhane onyn tili [Letters found in the archives of the China First Archive about the death of Kadai and the language of the material]. Almaty: Arys, 57-63-b. (In Kazakh)
- Abdilashimuly D., Imankulova S.M. (2018) Tarihi matinderding linguopragmatikalıq sipaty. [Linguopragmatic character of historical texts]. Eurasian journal of philology (Science and Education). 2018. №3 (171). 88-96 p. (In Kazakh)
- Abdilashimuly D. (2016). Zhongobirinshitarihı muragatynda saqtalghan qazaqsha qujattar [Research on kazakh documents in the first historical archivesof China]. Beijing: Ulttar, 278 b. (In Kazakh)
- Abdilashimuly D. (2010). X V III-X IX gasyrlardagy kazaksha murafat kuzhattary turaly tarihi derektemelik zertteu [Historical research on Kazakh archival documents of the X V III-X IX centuries]. Kioto, 238-b. (In Kazakh)
- Abdilashimuly D. (2010). Kazak uany – Hankozhanyn Ilegeneralına zhazgan otinish hatynan bir nuska. [Materials of the letter of the Kazakh khan Khankozhi to General Ile]. Shinzhan kogamdyk gylımy. №3. 26-31 p. (In Kazakh)
- Abilkasymov B. (1988). X V III-X IX gasyrlardagy kazak adebi tilinin zhazba nuskalary. [Written samples of the Kazakh literary language of the X V III-X IX centuries]. Almaty: Gylım, 106-b. (In Kazakh)
- Kazak sozdigi (2013). [Dictionary of kazakh language]. Almaty: Daur, 1488 b.
- Qurbangali Halidi. (1910) Tauarikh-e Hamsa-e sharhi (Five History). Qazan: Ornek, 1910. 798 b. (In Tatar)
- 中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》 (第 124 册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012.(In Chinese)
- 松筠 (修) 《钦定新疆图志》 (二), 哈萨克世次表条, 台北: 文海出版社, 1965.(In Chinese)